

Irańscy Ormianie – najlicniejsza społeczność chrześcijańska w Islamskiej Republice Iranu

Iran jest państwem rozmaitych kultur oraz – mimo dominacji islamu szyickiego – różnorodnych wierzeń. Irańscy Ormianie, zamieszkujący od wieków tereny tego kraju, stanowią jedną z grup etnicznych posługujących się własnym językiem i odznaczających się odrębną, niezasymilowaną kulturą. Pośród dominującej większości muzułmańskiej są oni zarazem najlicniejszą z wyznających chrześcijaństwo społeczności i największą uznaną mniejszością religijną Islamskiej Republiki Iranu.

Współczesny Iran jako państwo wyznaniowe

Iran w swoim współczesnym kształcie politycznym powstał w wyniku rewolucji islamskiej w 1979 roku, kiedy to dynastię Pahlawich odsunięto od władzy, a w miejsce monarchii konstytucyjnej proklamowano Islamską Republikę Iranu. Jest ona państwem wyznaniowym, to znaczy z prawnego punktu widzenia pozostającym w systemie powiązania ze związkami wyznaniowymi. W takiej strukturze kryteria religijne są uznawane i stosowane w sferze działalności publicznej, działania władz państwowych podlegają kontroli autorytetów duchownych pod kątem przestrzegania moralnych i religijnych zasad, a wiele nakazów religijnych uzyskuje sankcje prawa państwowego. Pozycję uprzywilejowaną w stosunku do pozostałych związków wyznaniowych zajmuje religia bądź Kościół panujący, państwowy lub oficjalny (Pietrzak 1995: 48–49). Państwo wyznaniowe chroni tę religię w sposób szczególny i propaguje jej treści jako oficjalną, własną ideologię, inne wyznania natomiast cieszą się większym lub mniejszym zakresem wolności i tolerancji (Misztal 1996: 81–82).

Latem 1979 roku rozpoczęto w Iranie prace na tekstem nowej, opartej na myśli muzułmańskiej konstytucji, którą ratyfikowano 3 grudnia 1979 roku. Poprawki, oparte na instrukcjach udzielonych przed śmiercią przez ajatollaha Chomejniego, duchownego i politycznego lidera, zostały zatwierdzone w referendum 28 czerwca 1989 roku. Współczesna irańska konstytucja to dokument o charakterze teokratycznym, znoszący rozdział między władzą polityczną i duchowną oraz ustanawiający najważniejszą postacią w państwie *faqih*¹: najwyższego przywódcę religijnego i autorytet prawny (Arjomand 1993).

¹ Pojawiające się w przypisach i bibliografii tytuły oraz nazwiska perskie przytaczam w używanej na gruncie polskiej iranistyki transkrypcji, której opis znajduje się w skrypcie *Fārsi. Materiały do nauki języka perskiego* (Pisowicz, Fracyon 1995: 9–11), natomiast w przypadku perskojęzycznych terminów występujących w tekście artykułu symbole powyższej transkrypcji zamieniam na bliższe polskiej pi-

Artykuł 12 konstytucji Islamskiej Republiki Iranu stwierdza, że oficjalną religią państwową jest islam dwunastkowy szkoły dżafaryckiej, akceptowane są również sunnickie szkoły prawne (*Qānun-e asāsi-ye Ğomhuri-ye Eslāmi-ye Irān* 1368/1989). Według kolejnego artykułu irańscy zaratusztrianie (zoroastryjczycy), żydzi i chrześcijanie „są jedynymi uznanymi mniejszościami religijnymi, które w granicach prawa mają swobodę w odprawianiu własnych ceremonii religijnych, a w kwestiach dotyczących stanu cywilnego² i edukacji religijnej postępują zgodnie z własnym kodeksem” (*Qānun-e asāsi-ye...*, art. 13, tłumaczenie własne). Istotny z punktu widzenia Ormian, stanowiących nie tylko grupę religijną, ale także etniczną posługującą się odrębnym językiem, jest również artykuł 15 ustawy zasadniczej. Stwierdza on, że w Iranie obowiązuje perski język i alfabet, przy czym wolno używać także języków lokalnych i etnicznych w publikacjach oraz szkołach w ramach nauczania związanej z tymi językami literatury (*Qānun-e asāsi-ye...*).

Według najnowszych szacunków populacja Iranu wynosi obecnie prawie 78 milionów mieszkańców, z czego 89% ludności stanowią szyici, 9% natomiast to sunnici, a 2% – wyznawcy innych religii (*CIA The World Factbook* 2011). Chrześcijanie irańscy to przede wszystkim grupy, w których przynależność religijna jest związana z pochodzeniem etnicznym – Ormianie, Asyryjczycy (nestorianie)³ oraz Chaldejczycy⁴. Ponadto w Iranie występują inne wyznania chrześcijańskie – głównie protestanci, a także katolicy różnego pochodzenia (do tych ostatnich grup należą również Perowie, których rodzice lub oni sami porzucili islam na rzecz chrześcijaństwa, co było możliwe w przedrewolucyjnym Iranie) (Sanasarian 2000: 123). Osoby pochodzenia ormiańskiego należą przede wszystkim do Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego⁵,

sowni: š – sz, č – cz, x – ch, ž – ż, ğ – dż, v – w, y – j, ā – a. Nie dotyczy to terminów czy nazwisk, które zakorzeniły się już w języku polskim, jak na przykład Isfahan, Reza Szah czy Rafsandżani. Jeżeli chodzi o transkrypcję pojawiających się w moim artykule terminów i nazwisk ormiańskich, to opieram się na zasadach polskiej transkrypcji popularnej zaproponowanej przez A. Pisowicza (1979: 162).

² Użyty w tekście tego artykułu perski termin *ahwal-e szachsije* sprawia kłopoty w przekładzie na język polski – chodzi tutaj o sprawy z zakresu prawa rodzinnego i spadkowego, wobec czego w moim tłumaczeniu przyjąłam określenie „kwestie dotyczące stanu cywilnego”.

³ Wyznawcy Asyryjskiego Kościoła Wschodu, których liczba na terenie całej Azji nie przekracza obecnie ćwierć miliona (Flis, Kowalska 2003: 30–33).

⁴ Wyznawcy Kościoła chaldejskiego – nazwa ta od późnego średniowiecza odnosi się do katolickiej części wspólnoty nestoriańskiej, czyli tej, która zawarła unię z Rzymem. Obecnie liczebność grupy na Bliskim Wschodzie to około ćwierć miliona wiernych skupionych w 18 diecezjach (Flis, Kowalska 2003: 38–39). W latach dziewięćdziesiątych XX wieku łączna liczba osób należących do obu powyższych Kościołów w Iranie wynosiła około 16–18 tysięcy. Nazewnictwo tych grup bywa dyskusyjne – w języku perskim określa się ich często mianem *Aszurijan*. Mają oni jednego wspólnego reprezentanta w parlamencie, a wniosek o zgodę na dwóch odrębnych przedstawicieli z 1979 roku został odrzucony przez irańskie władze (Sanasarian 2000: 40–43).

⁵ Apostolski Kościół Ormiański – przedchalcedoński Kościół wschodni, mający obecnie czterech różnych patriarchów rezydujących na różnych terytoriach, z których dwaj przyjmują tytuł katolikos – w armeńskim Eczmiadynie (Katolikos Wszystkich Ormian) oraz w libańskim Antelias (Katolikos Wielkiego Domu Cylicyjskiego).

natomiast w znacznie mniejszej liczbie zamieszkują Iran również Ormianie katolicy⁶ i protestanci⁷.

W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku liczbę Ormian na terenie Iranu szacowano na około 200 tysięcy osób (Sanasarian 2000: 39). Sami przedstawiciele grupy podają, że obecnie ich liczba w tym kraju wynosi około 100 tysięcy osób, z czego około 80 tysięcy mieszka w Teheranie⁸ (*ArmeniaDiaspora.com* 2011). Członków tej społeczności w języku perskim określa się zwykle mianem *Aramane-je Iran* lub *Armanijan-e Iran* (*Ormianie Iranu*), chociaż w najnowszych publikacjach, których autorami bywają sami Ormianie, pojawia się termin *Iranijan-e armani* (*Irańczycy ormiańscy*), który „można potraktować jako próbę identyfikacji politycznej (w żadnej mierze nie etnicznej!) Ormian jako mieszkańców Iranu” (Rzepka 2003b: 40).

Jak zwraca uwagę Andrzej Pisowicz (1999: 136), irańskich Ormian można podzielić na dwie grupy, biorąc pod uwagę kwestie terytorialne – na tych mieszkających na terenach historycznie ormiańskich, „u siebie”, czyli w północno-zachodnim rejonie Iranu, oraz na Ormian „emigrantów”, przymusowych lub dobrowolnych, szukających na terenie Iranu na przykład lepszych warunków bytowych niż na ziemi ojczystej. W XX wieku znaczną przewagę liczebną zyskała grupa druga. Początki współczesnej struktury społecznej irańskich Ormian sięgają pierwszej wojny światowej i ówczesnej masowej eksterminacji narodu ormiańskiego dokonanej przez Turków, rozszerzających jej zasięg na terytoria leżące również po perskiej stronie granicy, to znaczy na tereny dzisiejszej prowincji Azerbejdżan Zachodni. Część prześladowanych Ormian z obszaru historycznej Armenii uciekła w kierunku innych miast irańskich, natomiast reszta pozostałych przy życiu wyjechała po 1945 roku do radzieckiej Republiki Armenii.

Status mniejszości religijnych w islamie

Kategoria mniejszości religijnych, do której odwołuje się konstytucja Islamskiej Republiki Iranu, opiera się na stosowanym przez islam tradycyjnym wyróżnieniu spośród niemuzułmanów tak zwanych *ludzi księgi* – *ahl al-kitab* (pers. *ahl-e ketab*), jak w Koranie określa się wyznawców religii objawionych. Ekspansja islamu na nowe terytoria niekoniecznie oznaczała nawracanie podbitych ludów na nową religię, a zostanie muzułmaninem było obwarowane pewnymi wymagającymi spełnienia warunkami. Z kolei w zamian za uiszczany na rzecz muzułmanów podatek pogłówny, zwany *dżizją* (pers. *dżezje*), wyznawcy niektórych religii zyskiwali ochronę prawną,

⁶ Kościół katolicki obrządku ormiańskiego – jeden z katolickich Kościołów wschodnich, na czele którego stoi rezydujący w Libanie patriarcha, zatwierdzany na swoje stanowisko przez papieża.

⁷ Chodzi tu o różne denominacje Ormiańskiego Kościoła Ewangelickiego.

⁸ Przyjmuje się, że populacja irańskich Ormian pod koniec XIX wieku liczyła 43 tysiące osób, w 1917 roku było ich 64 tysiące, a na początku lat trzydziestych XX wieku – 70 tysięcy (tak niewielki wzrost populacji był spowodowany prawdopodobnie emigracją tej grupy ze względu na politykę Rezy Szaha). W połowie lat sześćdziesiątych liczba Ormian w Iranie przekroczyła 100 tysięcy osób, a w 1971 roku wynosiła szacunkowo nieco ponad 108 tysięcy. Po rewolucji islamskiej w 1979 roku nastąpiła masowa emigracja Ormian, przede wszystkim do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej (Chaqueri 1998: 11).

stanowiąc tym samym specyficzną kategorię osób chronionych w świetle nowego prawa – *ahl az-zimma* (pers. *zemmi*). Pewna swoboda oraz ochrona prawna dotyczyła oczywiście tych kwestii, które nie narażały na szwank przesłania islamu, ponadto w różnych okresach i rejonach muzułmańskiego świata prawa te różnie interpretowano, a na *ludzi księgi* nakładano rozmaitego rodzaju regulacje, dochodziło również do ich prześladowań (Danecki 1998: 258–259).

Termin *ludzie księgi* dotyczy wyznawców religii mających teksty historycznie poprzedzające Koran, uznane przez muzułmanów za objawione, takie jak Tora czy Nowy Testament. Przede wszystkim kategoria ta odnosiła się do chrześcijan i żydów, a w miarę potrzeb objęła też inne grupy, takie jak zaratusztrianie czy hinduiści⁹. Muzułmanie wierzą, że niektóre fragmenty wcześniejszych objawień zostały zastąpione koranicznymi, inne natomiast zniekształcili z czasem sami wyznawcy tamtych religii. Obraz *ludzi księgi* zarysowany w Koranie nie jest jednolity – chociaż wierzą oni w tego samego Boga co muzułmanie i doświadczyli boskiego objawienia, bywają równocześnie poddawani krytyce bądź potępieniu. Należy mieć na uwadze, że zróżnicowane punkty widzenia, zawarte w wersetych koranicznych, w hadisach (stanowiących źródło prawa opowieściach nawiązujących do wypowiedzi i działań proroka Mahometa), we wczesnomuzułmańskiej literaturze prawnej oraz we wszelkich późniejszych rozważaniach nad mniejszościami religijnymi po czasy współczesne zależą oczywiście od socjopolitycznego kontekstu towarzyszącemu ich powstawaniu (Cory 2004: 27–28).

Krótką historia mniejszości ormiańskiej w Iranie

Dzieje kontaktów ormiańsko-perskich sięgają okresu przed utworzeniem imperium perskiego w VI wieku p.n.e. Sąsiadujących z sobą starożytnych Ormian i Irańczyków łączyły nie tylko kwestie polityczne, ale również podobne przekonania religijne i wiara w analogicznych bogów, takich jak Aramazd (staroperski Ahura Mazda), Anahit czy Mitra¹⁰ (Pisowicz 1999: 133). Początki chrześcijaństwa w Armenii sięgają I wieku n.e., w III wieku natomiast na jej terenie istniały już tajne gminy chrześcijańskie oraz zorganizowane biskupstwo. Za panowania Tirydatesa III, na początku IV wieku, na soborze w Eczmiadzynie (dzisiejsza Republika Armenii) – mimo niezadowolenia lokalnych kapłanów – chrześcijaństwo zostało ogłoszone religią panującą¹¹. Pierwszym patriarchą armeńskim został św. Grzegorz (Zakrzewska-Dubasowa 1990: 41–42).

⁹ Uznana mniejszością religijną nie są wobec tego wyznawcy bahaizmu – religii założonej w XIX wieku w Iranie. W związku z tym struktura Islamskiej Republiki Iranu nie przewiduje miejsca dla tej społeczności, a jej członkowie są dyskryminowani i poddawani represjom.

¹⁰ W języku polskim szerzej o historii Ormian traktuje praca *Historia Armenii* (Zakrzewska-Dubasowa 1990).

¹¹ Za datę chrztu Armenii przyjmuje się rok 301, w 2001 roku przy udziale papieża Jana Pawła II obchodzono 1700. rocznicę tego wydarzenia.

Po ekspansji islamu na Bliski Wschód, aż do czasów panowania dynastii Safawidów¹², pomimo powiązań geograficznych i politycznych Ormianie w Iranie stanowili mniejszość religijną o znacznie niższej liczebności niż ówczesni irańscy Żydzi czy zaratusztrianie. Ze względu na zamieszkiwanie na należących do Persji terenach historycznej Armenii niekoniecznie byli też traktowani jako irańska grupa mniejszościowa i mimo że współzysztowali od wieków z Irańczykami, byli znacznie mniej zasymilowani i sperszczeni niż Żydzi. Głównym miejscem zamieszkania Ormian był Tebriz, miasto położone w północno-zachodniej części kraju, w którym w XIV wieku znajdowały się dwa ormiańskie kościoły. W XV wieku obecność przedstawicieli tej grupy udokumentowano również w innych miastach ówczesnego Iranu, takich jak Samarkanda czy Hormuz. W 1514 roku Tebriz zajęli Turcy osmańscy, którzy deportowali jego mieszkańców, w tym 3000 Ormian, do Istambułu. Miasto odżyło dopiero w drugiej połowie XVI wieku, a tutejsi Ormianie ponownie stali się aktywni w sferze gospodarczej i handlowej (Khanbaghi 2006: 111–112).

Liczba Ormian w Iranie zwiększyła się znacznie za czasów Safawidów – pierwsze masowe przesiedlenie osób narodowości ormiańskiej na tereny perskie nastąpiło w 1530 roku. Nie istnieje wiele źródeł na temat tego wydarzenia, stąd też trudno stwierdzić, w którym miejscu osiedlano deportowanych. Więcej informacji mamy natomiast w związku z masową zsyłką Ormian w latach 1604–1605, stanowiącą element militarnej i ekonomicznej strategii perskiego szacha Abbasa I Wielkiego¹³, którego wojsko zdewastowało ich ojczyste ziemie, by zapobiec przejściu kontroli nad doliną rzeki Araks przez Turków¹⁴ (Khanbaghi 2006: 112–113).

Deportacja była dla Ormian wydarzeniem bardzo dramatycznym, a wielu z nich nie przeżyło drogi. Dziesiątki tysięcy osób tej narodowości zostało przesiedlonych na wybrzeże Morza Kaspijskiego, do Gilanu i Mazandaranu, stosunkowo niewielka grupa do Szirazu, najlepszy los natomiast spotkał bogatych Ormian z położonej nad Araksem Dżolfy – otrzymali oni od szacha ziemie w pobliżu Isfahanu, z których wcześniej wysiedlono tamtejszych chłopów. Perski władca chciał mieć pod ściślejszą kontrolą handel jedwabiem, którym parali się jego nowi poddani. Otrzymałą od niego ziemię nazwano Nową Dżolfą na pamiątkę ojczystych terenów przesiedlonych tu Ormian¹⁵. Jej mieszkańcy otrzymali prawa i przywileje, którymi nigdy wcześniej nie mogli się cieszyć irańscy niemuzułmanie – można powiedzieć, że powstało państwo w państwie, na terenie którego nie obowiązywały prawa narzucone wszędzie indziej przez islam. Opisane powyżej wypadki leżą u podstaw kształtowania się największej populacji chrześcijańskiej we współczesnym Iranie – Ormianie zajęli miejsce nes-

¹² Wywodząca się z mistycznego zakonu szyicka dynastia Safawidów panowała w Iranie w latach 1501–1722. Można uznać, że był to okres zapoczątkowujący nowoczesną historię Iranu i proces powstawania współczesnego narodu irańskiego.

¹³ Największy władca z dynastii Safawidów, panował w latach 1587–1629, był twórcą reform i modernizatorem kraju, przyczynił się do rozwoju handlu.

¹⁴ Na język polski została przetłumaczona traktująca o tych wypadkach XVII-wieczna *Księga dziejów Arakela z Tebryzu* (1981).

¹⁵ Ormiańska Dżolfą była zlokalizowana nad rzeką Araks około 30 kilometrów od miasta Nachiczewan, leżącego obecnie na terenie Nachiczewańskiej Republiki Autonomicznej, stanowiącej eksklawę Republiki Azerbejdżanu.

torian, którzy od czasów podbojów Timura stali się grupą o marginalnej liczebności (Khanbaghi 2006: 113–115).

XVII wiek był dla Ormian okresem rozkwitu handlu i rzemiosła, takiego jak jubilerstwo, winiarstwo czy futrzarstwo, wtedy też założono w Isfahanie ormiańską drukarnię, a warto zauważyć, że pierwsze drukarnie perskie powstały w Iranie dopiero w XIX wieku¹⁶. Już 60 lat po zamieszkaniu przez przesiedleńców z Armenii na terenie Nowej Dżolfy działało tam 20 kościołów ormiańskich (Pisowicz 1999: 135). Sytuacja niemuzułmanów w Iranie zaczęła pogarszać się z końcem XVII wieku w związku ze wzrostem wpływów szyickiego duchowieństwa na dworze ówczesnego szacha Sulejmana I¹⁷. Doszło wówczas do unieważnienia części przywilejów gwarantowanych mieszkańcom Nowej Dżolfy oraz do nałożenia podatków na jej mieszkańców. Pogorszenie położenia Ormian spowodowało, że najbogatsi z nich wyemigrowali do Indii, Rosji czy Wenecji, status pozostałych natomiast zrównał się ze statusem innych społeczności niemuzułmańskich w Iranie (Khanbaghi 2006: 128–129). Kolejnym czynnikiem powodującym spadek populacji ormiańskiej na ziemiach perskich był najazd afgański¹⁸. Chociaż na krótko poprawa w sferze ormiańskich przywilejów nastąpiła za panowania Nader Szaha¹⁹, który odnowił je w zamian za pomoc Ormian w odpieraniu osmańskich najeźdźców, szybko jednak opresyjne podatki wzrosły ponownie (Chaqueri 1998: 4).

W pierwszej połowie XIX wieku kilkadziesiąt tysięcy Ormian przeniosło się z Iranu na tereny historycznej Armenii, w okolice Erywania i Nachiczewanu oraz do Karabachu, czyli tych chanatów, które dostały się wówczas pod panowanie Rosji w wyniku dwóch wygranych z Persją wojen²⁰. Rosja zmusiła przeciwnika do korzystnych dla Ormian kompromisów, między innymi do zaprzestania nacisków islamizacyjnych i zgody na przeniesienie się na wspomniane powyżej rejony. Zalegalizowano majątek Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego w Iranie, rozwiązując tym samym część problemów finansowych tej instytucji (Pisowicz 1999: 135–136). W tamtym okresie powstawały również szkoły ormiańskie w nowoczesnym rozumieniu, mieszczące się zwykle przy ormiańskich świątyniach. W XIX wieku na terenie Nowej Dżolfy działała przy katedrze Wank najstarsza szkoła irańskich Ormian, o historii sięgającej początków XVII wieku, a także inne placówki edukacyjne – w 1831 roku otwarto szkołę przy kościele św. Stefana, w 1853 roku przy kościele Najświętszej Marii Panny, a w 1858 roku powstała żeńska szkoła św. Katarzyny (Hovevyan 2001: 55). Niedługo później, w latach siedemdziesiątych XIX wieku, założono również

¹⁶ Ormiańska drukarnia w Nowej Dżolfie działała przy tamtejszym klasztorze Zbawiciela z inicjatywy przeora Chaczatura z Cezarei, a pierwszą wydaną książką był psalterz, który ukazał się w 1638 roku (zob. Iszchajian 1994: 63–67).

¹⁷ Władca z dynastii Safawidów panował w latach 1666–1694.

¹⁸ W 1722 roku afgańskie plemiona zmierzające do wyzwolenia się spod kontroli Safawidów zdobyły Isfahan.

¹⁹ Perski władca pochodzący z turkmeńskiego plemienia Afszarów, wybitny dowódca wojskowy, rządził w latach 1736–1747.

²⁰ Pierwszą z nich, stoczoną w latach 1806–1813, zakończył układ gulistański, drugą – w latach 1826–1828 – układ w Turkmanczaju. Przyniosły one Rosji znaczne korzyści terytorialne i finansowe (zob. Keddie 2007: 36–39).

szkoły ormiańskie w Teheranie i Tebrizie, w Nowej Dżolfie natomiast został wydrukowany pierwszy ormiański elementarz (dotychczas dzieci uczyły się na podstawie tekstów religijnych). Z czasem zaczęły się ukazywać podręczniki poświęcone historii, która – obok języka – była głównym przedmiotem nauczania. Rozwój następował również w dziedzinie tłumaczeń – na ormiański przekładano prace z języka perskiego i angielskiego, na początku wybierając przede wszystkim te mające pełnić funkcję dydaktyczną (Rzepka 2003b: 44–45).

Za czasów dynastii Kadżarów Ormianom w Iranie wiodło się stosunkowo dobrze²¹. Cieszyli się pewnymi przywilejami, w tym możliwością swobodnego praktykowania własnej religii. Represje wobec ich pobratymców w Turcji nasilały się, Iran natomiast brał pod opiekę ormiańskich uciekinierów z tamtego kraju. Pod koniec XIX wieku Ormianie przodowali w handlu z Europą i byli najbardziej aktywni spośród irańskich kupców. Dzięki kontaktom ze światem zachodnim i kształceniu swoich dzieci za granicą Ormianie odznaczyli się również w dziedzinie dyplomacji, na przykład Mirza Malkom Chan, który – przyjąwszy islam – doszedł do wysokich stanowisk dyplomatycznych na perskim dworze²². Nie można jednak zapomnieć, że stosunkowo dobra pozycja społeczna niekoniecznie chroniła Ormian przed zniewagami czy aktami dyskryminacji ze strony zagorzałych muzułmanów (Chaqueri 1998: 5–7).

W początkach XX wieku irańscy Ormianie odgrywali aktywną rolę podczas rewolucji konstytucyjnej. Wielu liderów ówczesnych ruchów dążących do nowych rozwiązań politycznych było postaciami pochodzenia ormiańskiego, z których najbardziej znany był Jeprem Chan – przywódca ormiańskich jednostek, a później naczelny dowódca armii tymczasowego rządu rewolucyjnego (Papazian 1987). Po dokonanej w 1915 roku przez Turcję osmańską rzezi wielu Ormian z tamtego kraju schroniło się w Iranie, gdzie otrzymali ochronę ze strony rządu. Centrum ówczesnego ormiańskiego życia stanowił Tebriz i inne miasta irańskiego Azerbejdżanu, takie jak Urmia, Salmas czy Choj – powstawały tam szkoły i przedszkola, kluby sportowe, biblioteki i teatry, przyjeżdżali też nauczyciele przysyłani przez patriarchę z Eczmiazdżyna (Chaqueri 1998: 13).

Jeśli chodzi o rządy Pahlawich, to podczas panowania Rezy-szaha sytuacja mniejszości ormiańskiej była znacznie trudniejsza niż za rządów jego syna Mohammada Rezy²³. Z jednej strony Ormianie zachowali stosunkowo szeroką autonomię religijną i kulturową oraz otrzymali prawo do posiadania drugiego reprezentanta w irańskim parlamencie²⁴, z drugiej jednak ograniczono ich dostęp do stanowisk rządowych, zmieniono dawne, ormiańskie nazwy miejscowości na nowe, pochodzące z języka

²¹ Dynastia pochodzenia turkmeńskiego panująca w latach 1779–1924.

²² Mirza Malkom Chan (1833–1908) – minister pełnomocny Persji przy rządzie brytyjskim, intelektualista, publicysta, założyciel reformistycznej gazety „Qanun” („Prawo”) w Londynie (Keddie 2007: 55–56).

²³ Dynastia Pahlawich to panująca w latach 1925–1979 ostatnia dynastia w Iranie przed rewolucją islamską. Jej założycielem był Reza-szah, który obalił dynastię Kadżarów, a w roku 1941 na tron wstąpił jego syn, Mohammad Reza Pahlawi.

²⁴ Od czasu rewolucji konstytucyjnej na początku XX wieku, która zrównała status mniejszości religijnych ze statusem irańskich obywateli wyznających islam, uznane mniejszości religijne mają prawo do posiadania swojego reprezentanta w parlamencie.

perskiego, a w drugiej połowie lat trzydziestych na pewien czas zamknięto ormiańskie szkoły. Kiedy na tron wstąpił Mohammad Reza, sytuacja mniejszości religijnych stała się znacznie bezpieczniejsza, a autonomia irańskich Ormian została przywrócona, chociaż nadal ich pozycja w społeczeństwie była marginalna wobec tej zajmowanej przez muzułmanów (Sanasarian 2000: 38–39).

Warto wspomnieć o znacznym wkładzie mniejszości ormiańskiej w kształt XX-wiecznego społeczeństwa irańskiego – na polu kultury współczesnej irańscy Ormianie byli pionierami w dziedzinie fotografii, teatru i przemysłu filmowego²⁵. Pierwsza irańska sala kinowa, otwarta w Tebrizie w 1916 roku, należała do Ormianina Aleksa Saghiniana. Przedstawiciele tej mniejszości reprezentowali ponadto Iran na różnego rodzaju międzynarodowych turniejach sportowych, przede wszystkim w boksie, podnoszeniu ciężarów i siatkówce; dzięki nim kraj ten poznał zachodnią muzykę i taniec, a nieco później także fast-foody (Amurian, Kasheff 1987). Nawiasem mówiąc, stereotypowy obraz irańskich Ormian, który wyłania się ze współczesnej perskiej literatury, nawiązuje właśnie do tych aktywności – są oni przedstawiani jako „oswojeni” obcy, mediatorzy na styku cywilizacji Wschodu i Zachodu, przekazujący nowe idee, trendy, style życia, nowinki techniczne i artystyczne. Żyją w symbiozie z muzułmańskimi sąsiadami, przystosowani do lokalnych warunków, choć równocześnie pozostający nieco na marginesie społeczeństwa (Krasnowolska 2005: 213).

Ormianie w Islamskiej Republice Iranu

Po rewolucji islamskiej uznane mniejszości religijne – chrześcijanie, przede wszystkim pochodzenia ormiańskiego, oraz żydzi i zaratusztrianie – pozornie zachowały te same prawa, które przysługiwały im za czasów Mohammada Rezy. W rzeczywistości ich egzystencja stała się jednak znacznie bardziej skomplikowana, a ideologia rządzących zaowocowała intensywniejszym podziałem społeczeństwa na obywateli muzułmańskich i niemuzułmańskich:

W przeciwieństwie do poprzedniego rządu, który podkreślał homogenizację, Republika Islamska zaakceptowała pluralizm, ale skłoniła się ku wykluczeniu i podporządkowaniu wraz z ukróceniem swobód lub zagrożeniem nim na gruncie ideologii. Teokratyczny charakter państwa (połączony z osobliwą wersją lewicowej ideologii) stworzył nowy model relacji między państwem a mniejszościami religijnymi, konstytuujący podziały i segregację (Sanasarian 2000: 73, tłumaczenie własne).

W latach osiemdziesiątych XX wieku zasadniczy nurt polityki władz Islamskiej Republiki Iranu wobec uznanych mniejszości religijnych to wynikająca z założeń konstytucji prawna ochrona przy równoczesnym stałym ich podporządkowywaniu, często związanym z traktowaniem członków tych społeczności jako drugorzędnych obywateli. Wspomniany już artykuł 13 konstytucji gwarantuje uznanym mniejszościom religijnym możliwość odprawiania własnych ceremonii religijnych. Święta

²⁵ Warto zwrócić uwagę na taką postać jak Owanes Ohanian (1900–1961) – założyciel pierwszej irańskiej szkoły filmowej, scenarzysta i reżyser, twórca pierwszego irańskiego filmu zatytułowanego *Abi wa Rabi* (1930) (Hovevyan 2001: 317).

mniejszości jako dni wolne dla wyznawców poszczególnych religii muszą być zatwierdzone przez odpowiednie organy Ministerstwa Kultury i Przewodnictwa Islamskiego (*Wezarat-e Farhang-o-Erszad-e Eslami*). Jednym z wymogów stała się też konieczność złożenia w tej instytucji tekstów religijnych w językach oryginalnych wraz z ich perskim tłumaczeniem. Zabronione jest propagowanie religii innych niż islam i nawracanie na nie, ponadto po rewolucji islamskiej liderzy tych grup musieli podpisać oświadczenie, że w ich ceremoniach religijnych nie będzie wolno uczestniczyć muzułmanom (Sanasarian 2000: 74).

Gwarantowane uznanym mniejszościom religijnym w konstytucji postępowanie według własnych kodeksów w kwestiach z dziedziny prawa rodzinnego i spadkowego, takich jak małżeństwo, rozwód, opieka nad dziećmi czy dziedziczenie, podlega organizacjom religijnym poszczególnych społeczności, ale decyzje na najwyższym stopniu są podejmowane również przez specjalne organy państwowe (Sanasarian 2000: 75). Uznane mniejszości religijne zachowały sięgające rewolucji konstytucyjnej prawo do posiadania swoich reprezentantów w irańskim parlamencie, którzy niekoniecznie jednak mają realne wpływy polityczne²⁶.

Jednym z największych problemów uznanych mniejszości religijnych jest edukacja, również gwarantowana im przez irańską konstytucję. Polityka poszczególnych rządów porewolucyjnych zmieniała się wobec tej kwestii, chociaż trudno tu jednoznacznie zidentyfikować czynniki prowadzące do przekształceń. W latach 1979–1981 szkoły uznanych mniejszości religijnych działały bez specjalnych zmian w stosunku do stanu sprzed rewolucji islamskiej²⁷. Pod koniec 1981 roku, kilka miesięcy po wybuchu wojny iracko-irańskiej, nowy rząd przyjął odmienną linię polityczną, która zintensyfikowała się jeszcze dwa lata później. Szkołom nakazano zmieniać nazwy, wprowadzono segregację według płci, chociaż mniejszościom pozwolono podjąć decyzje co do tego, które ze szkół przeznaczają dla dziewcząt, a które dla chłopców. Zabroniono też lokalizowania szkół na terenach przylegających do świątyń religijnych, żeby ustrzec uczęszczających do nich muzułmanów przed kontaktami z odmienną religią – wobec czego na przykład przy ormiańskiej szkole męskiej Kuszesh w Teheranie trzeba było wybudować mur oddzielający budynek szkoły od kościoła. Warto dodać, że – w przeciwieństwie do placówek pozostałych uznanych mniejszości re-

²⁶ Pierwszymi po rewolucji islamskiej reprezentantami społeczności ormiańskiej w parlamencie byli Hracz Chaczaturian z Isfahanu dla Ormian z południowej części Iranu oraz Hrajr Chalatian z Kermanszahu dla północnej części kraju (Sanasarian 2000: 96). W ostatnich wyborach parlamentarnych wiosną 2008 roku wyłoniono dwóch reprezentantów ormiańskich – Geworka Wartana dla części południowej (oficjalna strona internetowa: <http://www.gevorkvartanmp.ir/>) oraz Roberta Beglariana dla północnej. W obu wypadkach był to wybór na kolejną kadencję.

²⁷ Jak już wspomniałam w poprzedniej części artykułu, od połowy XIX wieku Ormianie irańscy mieli własne szkoły, w których językiem nauczania był ormiański, natomiast perski i francuski były wykładane jako języki obce. Szkoły te zostały zamknięte przez Rezę-szaha w 1936 roku w związku z jego założeniami ideologicznymi zmierzającymi między innymi do sperszczenia wykształcenia. Otwarto je ponownie w 1943 roku, pozwalając na nauczanie w języku ormiańskim tylko religii oraz na 8–10 godzin lekcji tego języka tygodniowo. W rezultacie spowodowało to znaczny spadek liczby nauczycieli, który został zahamowany dopiero otwarciem w latach sześćdziesiątych w Isfahanie kursów języka, historii i literatury dla nauczycieli (Amurian, Kasheff 1987).

ligijnych – większość szkół ormiańskich kształciła tylko uczniów ormiańskich bądź ewentualnie należących do innych Kościołów chrześcijańskich.

W wyniku ograniczeń nakładanych w sferze edukacji mniejszości religijnych przez porewolucyjne rządy dochodziło do incydentów jak te, gdy w ormiańskiej szkole Alizan przez rok religii uczył muzułmański duchowny, a w innej placówce przełożony kazał uczniom przed rozpoczęciem lekcji recytować frazę *Allahu akbar*, czyli deklarację wiary muzułmańskiej, dosłownie oznaczającą: „Bóg jest wielki”. Kiedy wychowankowie odmówili, nauczyciel zamknął szkołę na kilka dni, a lekcje przywrócono dopiero po interwencji ze strony Ministerstwa Edukacji i Nauki (*Wezarat-e Amuzesz-o-Parwaresz*). W najwyższym stopniu powyższe problemy dotknęły właśnie Ormian, czyli największą zbiorowość chrześcijańską w Iranie, ponieważ spośród nielicznych członków Kościoła asyryjskiego i chaldejskiego dzieci w wieku szkolnym było bardzo niewiele i protesty tych społeczności raczej zlewały się z ormiańskimi, ewentualnie grupy te godziły się na ustępstwa. Do pierwszej konfrontacji doszło w listopadzie 1981 roku, kiedy rząd zakazał nauczania języka ormiańskiego w szkołach, wobec czego Ormianie w ramach protestu zamknęli swoje szkoły na ponad tydzień, a po ich ponownym otwarciu uczniowie odmówili udziału w lekcjach.

We wspomnianym już 1983 roku nastąpiły dalsze zmiany w dziedzinie edukacji, stawiające pod znakiem zapytania autonomię uznanych mniejszości religijnych – miejsca dyrektorów i nauczycieli na niespotykaną dotąd skalę zajęli muzułmanie, doszło też do ingerencji państwa w lekcje religii oraz do znacznego ograniczenia nauczania języków innych niż perski. Ten ostatni problem był szczególnie dotkliwy dla wyznań chrześcijańskich, ponieważ język nauki zarówno zaratusztrian, jak i irańskich Żydów to język perski (Sanasarian 2000: 77). Irańscy Ormianie posługują się na co dzień językiem wschodnioormiańskim, który w wariantach literackim jest tożsamy z urzędowym językiem Republiki Armenii i różni się od niego jedynie ortografią – o ile w Armenii za czasów radzieckich przeprowadzono reformę pisowni, o tyle w Iranie nadal zachowuje się ortografię tradycyjną²⁸. W Iranie raczej się nie zdarza, żeby językiem ojczystym tutejszych Ormian był perski, a nie ormiański, chociaż może występować nieznajomość ormiańskiej pisowni spośród osób, które nie miały okazji uczęszczać do ormiańskiej szkoły (Pisowicz 1999: 138).

Konflikt wokół ormiańskich szkół i języka trwał do momentu, kiedy stało się jasne, że rzeczywiście nastąpił koniec edukacyjnej i językowej autonomii, którą Ormianie irańscy cieszyli się przez wieki. Ministerstwo Edukacji i Nauki w 1983 roku wydało oświadczenie traktujące o tym, że nauka religii w szkołach dla mniejszości ma się odbywać w języku perskim, uczennice i nauczycielki muszą przestrzegać wymogów islamskiego stroju, wszelkie ceremonie religijne mogą się odbywać na terenie szkół tylko za specjalnym pozwoleniem, a liczba godzin nauczania języka ormiańskiego zostaje zredukowana do najwyżej dwóch tygodniowo. Problemy nie zostały jednoznacznie rozwiązane mimo jasnych dyrektyw – poszczególne szkoły ormiańskie odniosły się do nich na różne sposoby, w wyniku czego niektóre z tych placówek zamknęto. W tym samym roku rozwinął się dodatkowy spór, tym razem

²⁸ Język ten jest różny od języka zachodnioormiańskiego używanego przez Ormian tureckich, dziś przebywających przede wszystkim na emigracji w innych krajach bliskowschodnich oraz na Zachodzie.

wokół końcowego egzaminu z religii, przygotowanego pierwotnie w języku ormiańskim (Sanasarian 2000: 77–80).

Latem 1984 roku Haszemi Rafsandżani, ówczesny przewodniczący irańskiego parlamentu i późniejszy prezydent kraju, podczas jednego ze swoich piątkowych kazań stwierdził, że:

Ormiańscy uczniowie chcą, żeby ich księgi religijne były objaśniane w języku ormiańskim, a nie perskim, ale to jest niezgodne z konstytucją Islamskiej Republiki... Ormianie mogą czytać swoje księgi religijne poza publicznymi szkołami (Sanasarian 2000: 80).

W rzeczywistości powyższe stwierdzenie było nadużyciem wobec wspomnianych już zapisów w konstytucji, gwarantujących uznanym mniejszościom prawo do edukacji religijnej oraz nauczania w językach etnicznych obok tego prowadzonego w języku perskim. Warto zauważyć, że w opisywanym okresie konflikt na linii Ormianie – rząd zaistniał na międzynarodowym forum medialnym, do czego sami Ormianie odnieśli się niechętnie. Autorytety religijne tej grupy obawiały się bowiem, że zaangażowanie Zachodu w obronę praw mniejszości może dodatkowo pogorszyć ich własne stosunki z irańskim rządem lub być po prostu częścią spisku wymierzonego przeciwko Republice Islamskiej, wykorzystującego sytuację Ormian (Sanasarian 2000: 81).

Powyższy konflikt toczył się na jeszcze jednej płaszczyźnie – zakresu wiedzy przekazywanej na lekcjach religii mniejszości. Spotkania oraz negocjacje liderów religijnych i politycznych mniejszości z przedstawicielami rządu nie odniosły sukcesu i w rezultacie Ministerstwo Edukacji i Nauki wydało anonimowy podręcznik służący do nauki religii dla mniejszości religijnych i nauczania przez muzułmańskich nauczycieli, w wielu treściach nawiązujący do nauk islamu. Protesty przedstawicieli poszczególnych grup, zarzucających powyższemu działaniu między innymi naruszenie konstytucji, zostały zignorowane przez rząd (Sanasarian 2000: 82–83).

Lata osiemdziesiąte XX wieku przyniosły irańskim mniejszościom religijnym również inne problemy w życiu społecznym. Jednym z elementów porewolucyjnej ideologii państwowej była wprowadzona w życie doktryna rytualnej nieczystości (*nedżasat*), traktująca niemuzułmanów jako osoby skalane i wobec tego wymagające pewnej izolacji od reszty społeczeństwa²⁹. Restauracje i sklepy z jedzeniem przygotowywanym przez członków mniejszości religijnych musiały mieć specjalne oznaczenia – w praktyce stan taki trwał do lat dziewięćdziesiątych, a przepisy nie zostały zmienione po czasy współczesne, intensywna była również dyskryminacja mniejszości religijnych na rynku pracy (Sanasarian 2000: 86–87). Różne publikacje ostrzegały muzułmanów przed kontaktami z przedstawicielami innych religii w obawie przed dostaniem się pod ich wpływ i zagrożeniem konwersją. Pojawiały się również propagandowe ogłoszenia o konwersji na islam osób, które „odkryły” tę religię po rewolucji islamskiej (Sanasarian 2000: 130).

W 1982 roku władze irańskie poinformowały przedstawicieli mniejszości religijnych o konieczności przestrzegania przez członków ich społeczności przepisów szariatów w życiu publicznym. Szczególny nacisk położono na reguły dotyczące ko-

²⁹ Ajatollah Chomejni rozstrzygał w związku z powyższą kwestią takie problemy, jak podawanie ręki niemuzułmanom czy czyszczenie ubrań we wspólnej pralni.

biecego stroju, między innymi w takich miejscach, jak ormiańskie kluby czy hale sportowe. Dla Ormian spotkania w mieszanym gronie w tego typu placówkach były naturalną częścią ich kultury, zaproponowali więc, żeby zamknąć owe lokale dla muzułmanów. Kobiety ze społeczności ormiańskiej i zaratusztriańskiej uznały za godzący w ich konstytucyjnie zagwarantowane prawa nakaz przestrzegania hedżabu w miejscach publicznych, w tym noszenia szkolnych mundurków zgodnych z wymogami islamu – mała grupa kobiet ormiańskich w ramach protestu zaczęła nosić tradycyjne nakrycia głowy, co skończyło się interwencją rządu. Spór o powyższe kwestie toczył się przez kilka kolejnych lat, a Strażnicy Rewolucji niejednokrotnie wdzierali się na spotkania mniejszości religijnych, w tym również na uroczystości weselne, aresztując uczestników za naruszanie zasad religii państwowej³⁰. W odpowiedzi społeczności te wydały przepisy zabraniające uczestniczenia w swoich spotkaniach bądź tylko muzułmanom, bądź wszelkim osobom spoza konkretnej religii, co skutkowało jeszcze większą izolacją nie tylko niemuzułmanów od muzułmańskiej reszty społeczeństwa, ale także poszczególnych mniejszości od siebie nawzajem (Sanasarian 2000: 90–91).

Z punktu widzenia mniejszości religijnych w porewolucyjnym Iranie istotne są również ograniczenia w sferze zawierania małżeństw, zawarte w kodeksie cywilnym. Irańska muzułmanka nie może wyjść za mąż za kogoś, „kto nie jest jej równy” – islam szyicki interpretuje to jako zakaz związku małżeńskiego z mężczyzną wyznającym jakąkolwiek inną religię³¹. Nawet jeśli mężczyzna jest muzułmaninem, ale równocześnie obywatelem innego kraju, zawarcie z nim związku małżeńskiego wymaga specjalnego pozwolenia wydanego przez władze irańskie (Bāxtar 2004: 31). Natomiast w wypadku zawarcia małżeństwa czasowego przez muzułmanina z kobietą należącą do *ludzi księgi* nie ma przeciwwskazań w kodeksie cywilnym, jednak zdaniem autorytetów szyickich jest to niezalecane³² (Bāxtar 2004: 173–174). W praktyce więc związki małżeńskie muzułmanów z przedstawicielami mniejszości religijnych wiążą się z konwersją tych ostatnich na islam, co powoduje niechęć społeczności mniejszościowych wobec tego typu praktyk oznaczających odpyływanie ich członków.

Z czasem narzucane przez rząd ograniczenia zostały nieco rozluźnione: uznanym mniejszościom religijnym pozwolono na przykład słuchać na swoich zgromadzeniach muzyki, ale tylko tej zaaprobowanej przez Ministerstwo Kultury i Przewodnictwa Islamskiego. Również w związku z organizacją uroczystości religijnych czy kulturalnych oraz zawiązywaniem stowarzyszeń należało uzyskać oficjalne pozwolenia (Sanasarian 2000: 92). Można wobec tego podsumować, że z punktu widzenia

³⁰ Strażnicy Rewolucji (*Sepah-e Pasdaran-e Enqelab-e Eslami*) – jednostka militarna utworzona w Iranie po rewolucji islamskiej.

³¹ Według punktu 1059 irańskiego kodeksu cywilnego „małżeństwo muzułmanki z niemuzułmaninem nie jest dopuszczalne” (Bāxtar 2004: 31).

³² Zdaniem teologów szyickich w małżeństwie obie strony powinny dzielić swoje przekonania albo przynajmniej mąż – jako silniejsza strona związku małżeńskiego – powinien mieć szacunek dla wyznania żony. O ile muzułmanin potrafi uszanować poglądy żony wyznającej inną religię księgi, podziela wiarę w tych samych proroków i „jego przekonania nie pozwalają znieważać Tory, Biblii czy Mojżesza, Marii i Jezusa”, o tyle Mahomet nie jest uznawany za proroka przez mężczyznę wyznającego chrześcijaństwo czy judaizm i taki mąż nie szanowałby przekonania muzułmanki (*Donyā-ye zan* 2004: 300).

ograniczeń i dyskryminacji mniejszości religijnych stosunkowo najgorszymi latami po rewolucji islamskiej był okres od 1981 do 1984–1985 roku, kiedy to państwo najbardziej ingerowało w egzystencję tych społeczności, a w całym kraju dochodziło do czystek i aktów terroru (Sanasarian 2000: 18).

Współcześnie irańscy Ormianie, stanowiący przede wszystkim społeczność terenów zurbanizowanych, mieszkają we wszystkich większych miastach Islamskiej Republiki Iranu. O ile na początku XX wieku zamieszkiwali przede wszystkim tereny irańskiego Azerbejdżanu czy Isfahan, a ich społeczność w Teheranie liczyła zaledwie półtora tysiąca członków oraz posiadała dwa kościoły i jedną szkołę³³, o tyle XX wiek przyniósł liczne powiększenie wspólnoty teherańskiej, do której zalicza się obecnie znaczna większość irańskich Ormian³⁴. Jak już wspomniałam, przeważająca ich liczba należy do Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego, który ma w Iranie trzy diecezje – Azerbejdżanu, Isfahanu (obejmującą swoim zasięgiem południowy Iran i Indie) oraz Teheranu (do której należą takie miejscowości jak: Qazwin, Raszt, Maszhad, Bandar-e Anzali, Hamadan, Arak, Kermanszah). Diecezje te podlegają katolikosowi cylicyjskiemu w Libanie, który wyznacza trzech kandydatów na najwyższe stanowiska kościelne, by w rezultacie zatwierdzić jednego z nich, wybranego przez lokalne zgromadzenie³⁵. Dostojnik kościelny, stojący na czele każdej z diecezji, stanowi władzę wykonawczą i religijną w podlegającej mu wspólnotie, natomiast asystuje mu rada wybierana co cztery lata (Amurian, Kasheff 1987).

Z danych Diecezji Teherańskiej wynika, że obecnie w stolicy – największym skupisku Ormian irańskich – działa na różnych poziomach nauczania 28 szkół ormiańskich, w których uczy się około 7000 uczniów, w większości należących do powyższej diecezji³⁶. Przed rewolucją islamską, w latach 1967–1978, na Uniwersytecie Teherańskim (*Daneszghah-e Tehran*) można było uzyskać magisterium z języka i literatury ormiańskiej. Dopiero w 1995 roku otwarto ponownie podobny kierunek, tym razem na poziomie licencjatu, na Uniwersytecie Muzułmańskim w Teheranie (*Daneszghah-e Azad-e Eslami*) (*The Armenian Diocese of Tehran* 2006). Jednak o przywiązaniu Ormian do własnego języka, również w sferze nauki, świadczy na przykład fakt, że teherańscy studenci ormiańskiego pochodzenia opracowali persko-ormiański słownik terminów technicznych (Pisowicz 1999: 138). W Teheranie są publikowane kalendarze uwzględniające miarę czasu właściwą kulturze ormiańskiej, a w internecie działa między innymi ormiańsko-perski informacyjny portal Iranahayer³⁷.

³³ Były to kościoły św. Grzegorza (ufundowany w 1829 roku) oraz św. Bartłomieja (z 1835 roku); dodatkowo trzeci kościół (z 1875 roku) był zlokalizowany w podmiejskiej wsi Wanak. Od 1870 roku działała ormiańska szkoła Hajkazjan (zob. Hovevyān 2001: 39–55).

³⁴ W XX wieku liczba Ormian w stolicy kraju zaczęła rosnąć w wyniku napływu uchodźców najpierw po ludobójstwie popełnionym na tym narodzie przez Turcję w 1915 roku, a następnie po wkroczeniu Armii Czerwonej do Erywanii w 1920 roku (Pisowicz 1999: 136–137). Istotnym czynnikiem była również ogólna tendencja do przenoszenia się mieszkańców wsi do miast, przede wszystkim do Teheranu.

³⁵ Irańscy Ormianie podlegali katolikosowi w Eczmiadynie do lat pięćdziesiątych XX wieku, kiedy to doszło do zmiany z pobudek politycznych.

³⁶ W Iranie nauka dzieli się na trwającą pięć lat szkołę podstawową (*dabestan*), trzyletnie gimnazjum (*rahnama'i*) oraz trzyletnią szkołę średnią (*dabirestan*).

³⁷ Strona internetowa w języku ormiańskim i perskim: <http://www.iranahayer.com/>.

Należy wyjaśnić, że według konstytucji Islamskiej Republiki Iranu publikacje i prasa w tym kraju są wolne, o ile nie naruszają prawa ani zasad islamu (*Qānun-e asāsi-ye...*, art. 24). Uzyskanie pozwolenia na druk wymaga spełnienia wielu warunków i długiego oczekiwania na zakończenie odpowiednich procedur, które zastrzyły się od czasów ostatniej zmiany na fotelu prezydenckim w 2005 roku, kiedy stanowisko objął Mahmud Ahmadineżad. W każdym momencie powyższa licencja może zostać cofnięta, a wydawnictwo zamknięte. Również publikacje internetowe spotykają się z różnorodnymi obostrzeniami – irański rząd stoi przed dylematem wyboru między promowaniem użytkownika internetu poprzez rozwój technologiczny odpowiedniej infrastruktury, a kontrolą komunikowanych treści, wobec czego wzrasta liczba użytkowników towarzyszą coraz surowsze restrykcje³⁸.

Obecnie w języku ormiańskim w Teheranie ukazują się następujące wydawnictwa: dziennik „Alik” („Fala”) wydawany od 1931 roku³⁹, kwartalnik „Pejman” („Warunek”), miesięczniki „Ararat”, „Apaga” („Przeszłość”), „Araks” oraz dwutygodnik „Lujs” („Światło”). Stowarzyszenie Alik wydaje książki, a przy tym działa na rzecz rozwoju społecznego i kulturalnego mniejszości ormiańskiej, podobnie jak teherański Klub Inteligencji Ormiańskiej (*Haj hamalsaranakanneri tun*). W stolicy na polu kultury i sportu jest poza tym aktywnych ponad 20 różnych organizacji i klubów, stowarzyszeń poetyckich, literackich czy architektonicznych – przede wszystkim warto tu wspomnieć posiadający własną infrastrukturę sportową Ararat działający od ponad 60 lat⁴⁰. Jako jeszcze inny przykład aktywności kulturalnej można wymienić założone przez intelektualistów ormiańskich w roku 1982 w Teheranie stowarzyszenie Husk zajmujące się rozpowszechnianiem kultury irańskich Ormian, tłumaczeniami książek, pracą badawczą, a także organizowaniem wydarzeń kulturalnych – wystaw, pokazów filmowych, odczytów⁴¹. Warto dodać, że w 1999 roku przy Ambasadzie Islamskiej Republiki Iranu w Erywanii powstało Centrum Kulturalne mające na celu propagowanie kultury perskiej w Armenii i ormiańskiej w Iranie. W ramach jego działalności organizowane są wystawy, przedstawienia teatralne oraz inne projekty kulturalne, a także tłumaczenia literatury z obu tych krajów prezentowane sąsiadom (Rzepka 2003b: 38).

³⁸ Należy zauważyć, że cenzura internetu w Islamskiej Republice Iranu należy do najbardziej kompleksowych na świecie – wciąż rozbudowywany, scentralizowany system filtrowania obejmuje wszystkich dostawców internetu, a do tych celów Iran używa obecnie coraz więcej własnych technologii w miejsce zachodnich. Komercyjni dostawcy internetu mogą działać w Iranie wyłącznie za pośrednictwem kontrolowanego przez rząd Irańskiego Przedsiębiorstwa Telekomunikacyjnego (*Szerkat-e Mochaberat-e Iran*).

³⁹ Publikacja jest dostępna również w internecie na stronie <http://www.alikonline.com/> w języku ormiańskim. Warto dodać, że prasa ormiańska ukazuje się w Iranie od końca XIX wieku – w 1894 roku zaczęto publikować w Teheranie tygodnik „Szawigh” („Ścieżka”), a dwa lata później tygodnik „Astygh areweljan” („Gwiazda Wschodu”) (Hovevyān 2001: 67–68).

⁴⁰ Organizacja kulturalna Ararat została założona w Teheranie w 1946 roku i szybko poszerzyła swoją działalność, otwierając filie we wszystkich miastach prowincji zamieszkałych przez istotną liczebnie populację Ormian (Amurian, Kasheff 1987). Strona internetowa organizacji w języku ormiańskim: <http://www.ararat.org/home.htm>.

⁴¹ Strona internetowa w języku ormiańskim i perskim: <http://www.hoosk.net/index.php> oraz w języku ormiańskim, perskim i angielskim: <http://www.arir.org/>.

We współczesnym w Iranie istnieje około 200 kościołów ormiańskich, z których ponad połowa znajduje się na terenie irańskiego Azerbejdżanu, przy czym są to głównie świątynie opuszczone i częściowo zniszczone (Rzepka 2003a: 49). Natomiast kościoły użytkowane przez wiernych mieszczą się przede wszystkim w Teheranie i Isfahanie. Szczególnie warta uwagi jest katedra Wank w Isfahanie, której początki sięgają czasów, kiedy Ormianie zostali sprowadzeni w te okolice przez szacha Abbasa Wielkiego⁴². Świątynia w swoim obecnym kształcie – katedra zwieńczona kopułą, wewnątrz której znajdują się dekoracje łączące style charakterystyczne dla sztuki ormiańskiej, bizantyjskiej i miniatur perskich – powstała w latach 1655–1664. Na terenie katedralnym mieści się biblioteka z cennymi zbiorami, cmentarz, miejsce upamiętniające ludobójstwo popełnione na ludności ormiańskiej w 1915 roku w Turcji, a także muzeum ormiańskie⁴³. Inne znane sakralne budowle ormiańskie tego miasta to między innymi kościół św. Marii z 1613 roku czy kościół Betlejem z 1628 roku (Šāyeste, Qāsemi 2004: 247–249).

W Teheranie Ormianie będący członkami Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego posiadają sześć kościołów, trzy natomiast należą do Ormian protestantów, a jeden do Ormian katolików (Rzepka 2003a: 48). W Tebrizie wierni Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego mają trzy świątynie, spośród których warto wymienić największy i najważniejszy z kościołów tego miasta – wybudowany w latach osiemdziesiątych XVIII wieku kościół Najświętszej Marii Panny. Znajduje się tu również ormiańska świątynia Adwentystów Dnia Siódmego, choć prawie wszyscy należący do niej wierni opuścili Iran po rewolucji islamskiej⁴⁴ (Rzepka 2003a: 52).

Warto dodać, że poza wspomnianymi kościołami z okresu Safawidów i kościołami wybudowanymi w bardziej współczesnym okresie na terenie Iranu można znaleźć zabytki z czasów znacznie poprzedzających przesiedlenie Ormian przez szacha Abbasa I. 19 czerwca odbywają się uroczystości religijne w opuszczonym w połowie XX wieku, wielowiekowym klasztorze św. Tadeusza koło Maku w irańskim Azerbejdżanie. Według tradycji chrześcijańskiej miejsce to łączy się z działalnością ewangelizującego Armenię w I wieku apostoła Tadeusza, który zginął śmiercią męczeńską na terenie Persji. W tym rejonie istnieje ponadto ormiański klasztor św. Stefana, opuszczony również w połowie ubiegłego wieku. Pierwsze historyczne wzmianki o tej budowli pochodzą z IV wieku, według tradycji natomiast została ona założona przez apostoła Bartłomieja, który zginął śmiercią męczeńską w Armenii (Flis, Kowalska 2003: 186).

Na koniec warto również dodać, że co roku w Teheranie są organizowane marsze pamięci Ormian pomordowanych w Turcji w 1915 roku. Odbywają się one 24 kwietnia, w Dzień Pamięci o Ofiarach Ludobójstwa Ormian, i biorą w nich udział tysiące

⁴² *Wank* to w języku ormiańskim *klasztor*.

⁴³ Muzeum zostało założone w latach trzydziestych XX wieku dzięki pomysłowi wybitnego ormiańskiego artysty Sarkisa Chaczaturiana (1886–1947), zaproszonego do Iranu w celu renowacji malowideł w pałacach Isfahanu (Hovevyān 2001: 145).

⁴⁴ Od lat trzydziestych XIX wieku na tych terenach została zapoczątkowana aktywność misjonarzy protestanckich, którzy działali głównie wśród Ormian i nestorian. Jako pierwsi pojawili się prezbiterianie, następnie adwentyści, luteranie oraz prawosławni (Rzepka 2003a: 52).

osób (Rzepka 2003a: 48). Odwoływanie się do tego dramatycznego wydarzenia jest współcześnie jednym z bardzo istotnych elementów składających się na współczesną ormiańską tożsamość zbiorową.

Zakończenie

Przekształcenia społeczno-polityczne, do których doszło w Iranie w wyniku rewolucji islamskiej 1979 roku, dotknęły bezpośrednio wszystkie mniejszości religijne, odciskając piętno na ich kulturze i wymuszając zmiany umożliwiające im funkcjonowanie w zaistniałej rzeczywistości. Należy pamiętać, że porewolucyjna polityka wobec mniejszości religijnych nie była i nie jest jednolita, a wiele kwestii zależy od linii politycznej przyjmowanej przez poszczególne rządy w tym kraju, ogólnym jednak zamysłem jest traktowanie religii jako zasadniczego wyznacznika pozycji jednostki w strukturze społecznej. Mimo trudnej sytuacji i dużej liczby emigrantów opuszczających Islamską Republikę Iranu, irańscy Ormianie są nadal wpisani w krajobraz etniczno-religijny tego zdominowanego przez szyitów kraju, starając się znaleźć dla siebie miejsce w otaczającej rzeczywistości i podtrzymywać swoją tożsamość.

Bibliografia

- Amurian A., Kasheff M., 1987, *Armenians of Modern Iran*, „Encyclopaedia Iranica Online”, dostępne w: www.iranica.com/ [pobrano: 26.02.2010].
- Arakel z Tebryzu, 1981, *Księga dziejów*, Warszawa.
- Arjomand Said A., 1993, *Constitution of the Islamic Republic of Iran*, „Encyclopaedia Iranica Online”, dostępne w: www.iranica.com/ [pobrano: 26.02.2010].
- ArmeniaDiaspora.com*, 2011, dostępne w: www.armeniadiaspora.com/population.html [pobrano: 30.07.2011].
- Bāxtar Seyyed A., 1384/2004, *Ezdevāḡ-e movaqqat. Maḡmu'e-ye kāmel-e qavānin-o moqararāt*, Tehrān.
- Chaqueri C. (red.), 1998, *The Armenians of Iran*, Cambridge, Massachusetts.
- CIA The World Factbook*, 2011, dostępne w: www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html [pobrano: 30.07.2011].
- Cory S., 2004, *Ahl al-kitab*, [w:] *Encyclopaedia of Islam and the Muslim World*, R.C. Martin (red.), t. I (A–L), New York, s. 27–29.
- Danecki J., 1998, *Podstawowe wiadomości o islamie*, t. I, Warszawa.
- Donyā-ye zan. Dar goft-o-gu bā allāme-ye Seyyed Mohammad Hoseyn Fazlollāh*, 1383/2004, Tehrān.
- Flis A., Kowalska B., 2003, *Zapomniani bracia. Ginący świat chrześcijan Bliskiego Wschodu*, Kraków.
- Hovevān Ā., 1380/2001, *Armaniyān-e Irān*, Tehrān.
- Iszchanian R., 1994, *Książka ormiańska w latach 1512–1920*, Wrocław.
- Keddie N.R., 2007, *Współczesny Iran. Źródła i konsekwencje rewolucji*, Kraków.
- Khanbaghi A., 2006, *The Fire, the Star and the Cross: Minority Religions in Medieval and Early Modern Iran*, London.

- Krasnowolska A., 2005, *Familiar Strangers: Armenians in Modern Persian Literature*, „Studies on Persian Societies”, nr 3, s. 203–214.
- Misztal H., 1996, *Polskie prawo wyznaniowe*, t. I, Lublin.
- Papazian H., 1987, *Armenia and Iran: vii. Armeno-Iranian relations 1828–1925*, „Encyclopaedia Iranica Online”, dostępne w: www.iranica.com/ [pobrano: 26.02.2010].
- Pietrzak M., 1995, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa.
- Pisowicz A., 1979, *O polskiej transkrypcji wyrazów ormiańskich*, „Przegląd Orientalistyczny”, nr 2(110), s. 158–162.
- Pisowicz A., 1999, *Ormianie irańscy. Przeszłość i teraźniejszość*, „Przegląd Orientalistyczny”, nr 1–2(189–190), s. 133–139.
- Pisowicz A., Fracyon M., 1995, *Fārsi. Materiały do nauki języka perskiego*, Kraków.
- Qānun-e asāsi-ye Ğomhuri-ye Eslāmi-ye Irān*, 1368/1989, Markaz-e Pażuhešhā-ye Mağles-e Šourā-ye Eslāmi, dostępne w: http://rc.majlis.ir/fa/content/iran_constitution [pobrano: 04.05.2011].
- Rzepka M., 2003a, *Sytuacja Ormian we współczesnym Iranie (Teheran, Azerbejdżan irański)*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, nr 32–33, s. 47–57.
- Rzepka M., 2003b, *Działalność kulturalno-oświatowa Ormian w Iranie*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, nr 34–35, s. 38–47.
- Sanasarian E., 2000, *Religious Minorities in Iran*, Cambridge.
- Šāyeste M.R., Qāsemi M., 2004, *Esfahān behešti kuček, ammā zamini*, Esfahān.
- The Armenian Diocese of Tehran*, 2006, dostępne w: www.armprelacy.com/farsi/ta.html [pobrano: 26.02.2010].
- Zakrzewska-Dubasowa M., 1990, *Historia Armenii*, Wrocław.